

# **De Sint-Annakerk in Aldeneik**

Historische  
overleveringen en  
archeologische feiten

Anja Neskens



Afb. 1 Tekening Sint-Annakerk van Aldeneik door Arnaud Schaepkens uit 1861 (Rik Nulens).

Het Maasland omarmt de prachtige Maasvallei geflankeerd door de weidse Maasterrassen. Het is in deze regio dat het idyllische plaatsje Aldeneik de linkeroever van de Maas siert, net aan de grens met Nederlands Limburg. Het landschap is hier in de loop van de tijd gevormd door het steeds wisselende verloop van de Maas.

Aldeneik of het *Oude Eycke* ligt aan de basis van het ontstaan van de huidige stad Maaseik of het *Nieuwe Eycke*. De oorsprong van Aldeneik wordt gesitueerd in de achtste eeuw. De periode waarin, volgens de Christelijke overlevering<sup>1</sup>, de eerste houten kerk voor de heiligen Harlindis en Relindis werd gebouwd.

In deze bijdrage vindt u de eerste resultaten van het archeologisch onderzoek dat in 2008 in de Sint-Annakerk van Aldeneik is uitgevoerd. Ze geven meer inzicht over de bouw- en verbouwingsgeschiedenis van de huidige Sint-Annakerk. Bovendien kunnen de resultaten van het uitgevoerde onderzoek in verband gebracht worden met het onderzoek op de relieken van de heiligen Harlindis en Relindis (2016) en het nog lopende onderzoek op het oudste verlichte handschrift, de *Codex Eyckensis*.

Enkele opmerkelijke vondsten laten de vooropgestelde historische informatie op zijn grondvesten daveren. Het onderzoek naar de geschiedenis van deze kerk toont aan dat archeologie en historie best hand in hand gaan om een accuratere reconstructie van het verleden na te streven.

## Inleiding

Van januari tot augustus 2008 werd de Sint-Annakerk in Aldeneik onderworpen aan een uitgebreid archeologisch onderzoek (afb. 7). De aanleiding was de installatie van een vloerverwarming. De volledige kerk werd voor het eerst vlakdekkend onderzocht, met uitzondering van de hoofdapsis.

Provinciaal architect Jaminé voerde in de negentiende eeuw een beperkt archeologisch onderzoek uit in de kerk. De aanleiding was de restauratie van de kerk, waarbij de zijbeuken en de westbouw opnieuw gereconstrueerd werden. Ook voormalig stadsarcheoloog van Maaseik, Hubert Heymans, voerde in de jaren '80 van de twintigste eeuw een beperkte ingreep uit in de rechter zijbeuk. Een smalle proefsleuf werd aangelegd met een breedte gelijk aan de zijbeuk. De resultaten van dit onderzoek werden niet gepubliceerd en hadden voor het voorliggende onderzoek ook geen impact op de eindinterpretatie.

Voor de aanvang van de opgravingen in 2008 leidden historische en archivalische bronnen naar een zedelijke fasering van de Sint-Annakerk: Merovingisch, Karolingisch, romaans, gotisch, een verkleining van de kerk na 1571 en een restauratie in de 19de eeuw. Vooral de these over de Merovingische en Karolingische kerken was weinig tot niet onderbouwd met archeologische bewijzen. De bekende interpretatie van Gust Daniëls (afb. 5), op basis van historisch onderzoek, vormde de leidraad voor het onderzoek. Als snel bleken er veel lacunes in deze theorie te zitten.

In dit artikel geven we een overzicht van de nieuwe bouwkundige inzichten binnen de vooropgestelde faseringen. Deze nieuwe informatie wordt geconfronteerd met historische bronnen en enkele eerder vernoemde, recentere onderzoeken. Meer specifiek gaan we in op de vraagstelling rond de ligging van de Merovingische kerk onder de Sint-Annakerk. Is er een rechtstreeks archeologisch bewijs voor deze bouwfase die de historische bronnen kunnen bevestigen? En hoe verhouden de onderzoeken op de relieken van de heiligen Harlindis en Relindis en de *Codex Eyckensis* zich tot deze feiten?

<sup>1</sup> De zogenaamde *Vita*. Hierop gaan we verder in bij de historische overleveringen.

Een tweede onderzoeksvraag richt zich op de Karolingische periode. Naast de ligging, vorm en grootte van de kerk richten we ons ook op resten die informatie kunnen bieden over een mogelijke verwoesting van deze kerk, zogenaamd door de Noormannen in 881. Kunnen de archeologische vondsten deze gebeurtenis bevestigen?

Een laatste onderzoeksvraag richt zich op de romaanse en gotische fase. We kwamen tot de merkwaardige vaststelling dat er in de historische overleveringen een uiterst korte periode werd verondersteld tussen de bouw van de romaanse kerk en de gotische westbouw en apsis. Werd de bouw van de kerk volledig voltooid? Werd de kerk in gebruik genomen voor de gotische verbouwingen?

Om de antwoorden op deze vragen te kunnen formuleren geven we eerste een historische duiding, onder meer over het levensverhaal van de heiligen Harlindis en Relindis, waarna we dieper ingaan op de specifieke archeologische vondsten uit 2008. Maar eerst willen we enige extra informatie geven in deze inleiding die betrekking heeft op de twee Christelijke heiligen Harlindis en Relindis en de objecten die na 1200 nog steeds bewaard worden in de kerkschatten van de Sint-Catharinakerk van Maaseik.

Het levensverhaal van de heiligen Harlindis en Relindis is goed gekend in het Maasland. Deze twee vrome dames vormen de basis voor de ontstaansgeschiedenis van Aldeneik: het *Oude Eycke*. Naast Aldeneik zal in de dertiende eeuw het huidige Maaseik, het *Nieuwe Eycke*,

ontstaan. Toch duurt het nog tot 1571 vooraleer de geloofsgemeenschap en de bijbehorende religieuze objecten naar Maaseik verhuisd worden. We gaan hieronder in op de meest voorname objecten.

Volgens de overlevering zouden de *Codex Eyckensis*<sup>2</sup> (afb. 2) en de Angelsaksische gewaden (afb. 3), beide uit de achtste eeuw, door de heiligen Harlindis en Relindis vervaardigd zijn. De *Codex Eyckensis* is één van de vroegste artistieke creaties op vlak van manuscripten en voor de religieuze cultuur in de lage landen. Deze vroeg-Karolingische codex dateert uit de eerste helft van de achtste eeuw.<sup>3</sup> Het handschrift werd gerealiseerd tijdens de aanvang van de kerstening van het Europese vasteland vanuit Angelsaksisch gebied en droeg bij tot de verspreiding van de schriftcultuur. Door de combinatie van Angelsaksische en Italiaans-Byzantijnse stijkenmerken gaat men tot op heden uit van een mogelijke vervaardiging van het handschrift op het Europese vasteland, waarbij er gerefereerd wordt naar de abdij van Echternach.<sup>4</sup> Willibrordus leverde een grote bijdrage aan het kersteningsproces van het Europese vasteland vanuit Angelsaksisch gebied en richtte een *scriptorium* op in Echternach. De handschriften die hier werden vervaardigd hielpen om het verhaal van Christus makkelijker te verspreiden. Men gaat er van uit dat de *Codex Eyckensis* werd geschonken door de heilige Willibrordus en de heilige Bonifatius aan onze heiligen Harlindis en Relindis tijdens hun bezoek aan Aldeneik.<sup>5</sup>

Opmerkelijk is echter dat de *Codex Eyckensis*

2 De *Codex Eyckensis* (A+B) omvat 133 perkamenten folio's. Codex A omvat een volbladminiatur, een evangelistenportret van Mattheus en een onvolledige reeks canontafels. Codex B omvat een volledige reeks canontafels en vier evangelieteksten.

3 Deze datering wordt tot op heden aangehouden op basis van stilistische stijkenmerken. <sup>14</sup>C-onderzoek zou hierover meer uitsluitsel over kunnen geven.

4 Coppens 1994, 17-33.

5 Hiervoor refereren we naar de *Vita* van de H. Harlindis en H. Relindis, waarin wordt verwezen naar de wijding van de heiligen door de Heilige Willibrordus en Bonifatius. Uiteraard moeten we een kritische houding aannemen rekening houdend met het overleveringsproces van de *Vita*.

**Afb. 2** Codex A met één volbladminiatuur en enkele overgebleven canontafels (Markant - Musea Maaseik).



een combinatie is van twee onvolledige *evangelia*,<sup>6</sup> die vermoedelijk in de twaalfde eeuw samengevoegd werden. Dit is af te leiden uit de aanwezigheid van twee reeksen canontafels. Sinds 2015 tot op heden loopt er een uitgebreid internationaal onderzoek.<sup>7</sup> Een onderzoek dat hopelijk meer duidelijkheid kan verschaffen over de herkomst van de twee *evangelia* en hun datering. Eén van de elementen die opnieuw in vraag wordt gesteld is of de *evangelia* op het Europese vasteland of op Angelsaksische bodem zijn vervaardigd. Een vervaardiging van de *Codex Eyckensis* door de heiligen Harlindis en Relindis is bijgevolg vrij onwaarschijnlijk.

De vervaardiging van de Angelsaksische *textilia* (afb. 3) wordt net als de *Codex Eyckensis* toegewezen aan de heiligen Harlindis en Relindis. Deze bestaan ook uit meerdere onderdelen. De *textilia* omvatten de ‘*Casula*’ en het

‘*Velamen*’. De ‘*Casula*’ is een ware lappendeken van stukken textiel uit diverse perioden. De oudste stukken zijn van Angelsaksische makelij en zijn terug te brengen naar de achtste eeuw. Het gaat meer bepaald over vier monogrammen, twee stukken met boogvormige versiering en een stuk met medaillons. De versiering is zorgvuldig genaaid met zijde en gouddraad, en afgewerkt met parels.

In 2020 leverde het onderzoek naar de naai-technieken een extra bevestiging voor de Angelsaksische werkwijze, aanvullend op de stilistische Angelsaksische stijkenmerken.<sup>8</sup> Men paste de techniek van het ‘*Couching*’ toe waarbij men een draad op het oppervlak omwikkelde met een nieuwe draad. De gouddraden hebben een kern van dierenhaar met daarrond een dunne S-vormige goudfolie van 4 tot 6 mm. De Angelsaksische *textilia* van Maaseik zijn één van de weinige kwalitatieve

6 Het gaat niet enkel om twee onafgewerkte evangelies, maar eveneens om twee onafgewerkte boekwerken of codices. Om deze waardevolle werken te bewaren besloot men om ze te verwerken tot één boekwerk of codex. Het onderzoek van prof. Lieve Watteeuw in de jaren tachtig van de twintigste eeuw leidde opnieuw tot een splitsing van de twee evangelies in twee boekwerken, codex A en B.

7 Het recente onderzoek op de *Codex Eyckensis* wordt uitgevoerd door prof. Lieve Watteeuw van de Katholieke Universiteit Leuven en dr. Marina Van Bos van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Het onderzoek richt zich op stilistisch onderzoek en pigmentonderzoek, maar ook de toestand van het handschrift wordt geëvalueerd na het restauratieproces van de jaren tachtig van de 21ste eeuw.

8 Lester-Makin 2020, 57-60.





**Afb. 3** Detail van de Casula, meer bepaald een zicht op de Angelsaksische medaillons (Museum Maaseik).



**Afb. 4** Opening van de grootste reliekkist, geschenken door de familie de Borman-Puytlinck, door Fanny Vancleven, Mark Vanstrydonck en Jeroen Reyniers (Ralf Haeldermans - Museum Maaseik).

werkstukken die nog bewaard zijn uit de achttiende eeuw. Het is uniek dat de *Codex Eyckensis* en de Angelsaksische *textilia* 1200 jaar na hun vervaardiging nog steeds in Maaseik aanwezig zijn. Dit is te danken aan de vereringscultus rond de heiligen Harlindis en Relindis.

Elke 25 jaar wordt er voor de heiligen Harlindis en Relindis een processie georganiseerd. Een gebruik dat ook in andere steden voor andere Christelijke heiligen wordt onderhouden. De eerstvolgende wordt verwacht in het jaar 2022. De processie weerspiegelt de overbrenging van de relieken van Aldeneik naar Maaseik in 1571. Voor deze relieken werden na 1571 twee reliekkisten geschenken, die gedurende de geschiedenis meermaals werden geopend.<sup>9</sup> Op 24 augustus 2016 was de meest recente opening (afb. 4), ditmaal door bisschop van Hasselt, Patrick Hoogmartens, en naar aanleiding van een wetenschappelijk onderzoek.<sup>10</sup>

Tot slot zijn er de legenden over de wonderen die door toedoen van de heiligen Harlindis en Relindis hebben plaatsgevonden. Deze staan

opgesomd en beschreven in de *Vita*, het levensverhaal van de heiligen Harlindis en Relindis, waar we nu dieper op ingaan. Allemaal gebeurtenissen die ons naar een unieke plek brengen in het kleine, maar idyllische Oude Eycke, het latere Aldeneik. Het is op deze plek dat de ouders van de twee vrome zussen de eerste kerk lieten bouwen, volgens de overlevering.

## Historische overleveringen

### De Vita

De geschiedenis rond de heiligen Harlindis en Relindis wordt deels getekend door de zogenaamde *Vita*. De oorspronkelijke tekst, uit vermoedelijk de negende eeuw, is niet bewaard gebleven. Een kopie van deze originele tekst werd opgetekend door Bollandist Henschenius in 1668 in de *Acta Sanctorum*. Hij baseerde zich voor deze tekst op drie manuscripten: de originele *Vita* (negende eeuw? – ongekend – oorspronkelijke bewaarplaats Maaseik), de autobiografie uit het Rood Klooster of Rooklooster

- 
- 9 Eén reliekkist van Harlindis en Relindis werd geschenken door het echtpaar Guilielmus en Elisabeth de Borman-Puytlinck in 1652. In 1660 werd er een tweede geschenken door de gebroeders Guilielmus en Jacobus Croll. Door de tijd heen werden ze meerdere malen geopend. Meestal om relieken van andere heiligen toe te voegen of om botmateriaal van Harlindis en Relindis eruit te halen en weg te schenken. Gekende openingsmomenten zijn: 1661, 1710, 1794, 1867, 1902, 1988-1989 en 2016.
- 10 Een onderzoeksteam van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) uit Brussel, onder leiding van Marc Vanstrydonck (radiokoolstoflaboratorium van het KIK), voerde diverse onderzoeken uit, waaronder: antropologisch onderzoek, textielonderzoek, <sup>14</sup>C-onderzoek, ... De onderzoekers stelden zich de vraag of de materiële resten en botfragmenten toe te schrijven waren aan de twee heilige maagden.

van Oudergem geschreven door J. Gielemans (1471-1479) en tot slot een manuscript uit het Augustijnenklooster (Reguliere kanunniken) van Corsendonk, nabij Turnhout (vijftiende eeuw).<sup>11</sup> Daarnaast zijn er enkele kopieën bekend, maar de bewaarplaats van de originele *Vita* uit Maaseik, waar Henschenius naar verwijst, is onbekend.

Er is dus geen zekerheid over de datering van de originele *Vita*, evenmin over de schrijver. Op basis van de vermelding van de translatio van beide heiligen dateert men de *Vita* in het midden van de negende eeuw, namelijk na 855-856 (start ambtstermijn bisschop Franco) en vóór 881 (de zogenaamde inval Noormannen).<sup>12</sup> Een tweede discussiepunt is de dertiende-eeuwse vermelding van de verwoesting van de Karolingische kerk door de Noormannen, waarvoor het jaar 881 naar voren geschoven wordt.<sup>13</sup> Tot op heden zijn er echter geen aanwijzingen voor geweldpleging of branden rond die periode.

Een belangrijke nota hierbij is dat je de *Vita* nooit mag lezen als een weergave van feiten, als een bewijslast voor wat ooit gebeurd zou zijn. Je moet de *Vita* situeren in zijn religieuze tijdsgeest en bredere context en dus ook zo benaderen. Een kritische blik is dus aan te raden betreffende onderstaande vermeldingen. Er is geen

garantie dat de *Vita* door de Bollandisten exact is overgeschreven, zonder dat een eigentijdse context verwerkt werd door de kopiist.

### Levenspad van de heiligen Harlindis en Relindis

Los van deze kritische introductie, op basis van de historische overlevering, gaan we nu in op gebeurtenissen in de zevende eeuw. Adelhard, een Frankisch edelman, en zijn vrouw Grinuara, werden aan het einde van de zevende eeuw bekeerd door de heilige Lambertus.<sup>14</sup>

Na hun bekering tot het Christendom gaven ze hun dochters Harlindis en Relindis de mogelijkheid om zich te laten opleiden in het klooster van Valenciennes.<sup>15</sup> Het gaat hierbij om een opleiding in lezen en schrijven, psalmen zingen, schilderen, weven, borduren en naaien. Tussen 719 en 721 liet Adelhard een houten kerkje bouwen voor zijn vrome dochters. Volgens de overlevering zou de locatie een nutteloos bos geweest zijn, niet ver van de Maas met een natuurlijke bron.<sup>16</sup> Samen met hun dienaressen gingen Harlindis en Relindis op zoek naar zand en stenen voor de bouw van de kerk wat leidde tot het zogenaamde ‘rozenwonder’.<sup>17</sup>

In 724 wordt deze eerste, houten kerk officieel gewijd tot abdijs *Eycke*, gevolgd door een

11 Dierkens 1974-1975, 9-12.

12 Dierkens 1974-1975, 22.

13 D’Haenens + ‘Les Gesta abbreviata episcoporum Leodiensium’– Gilles d’Orval (1250).

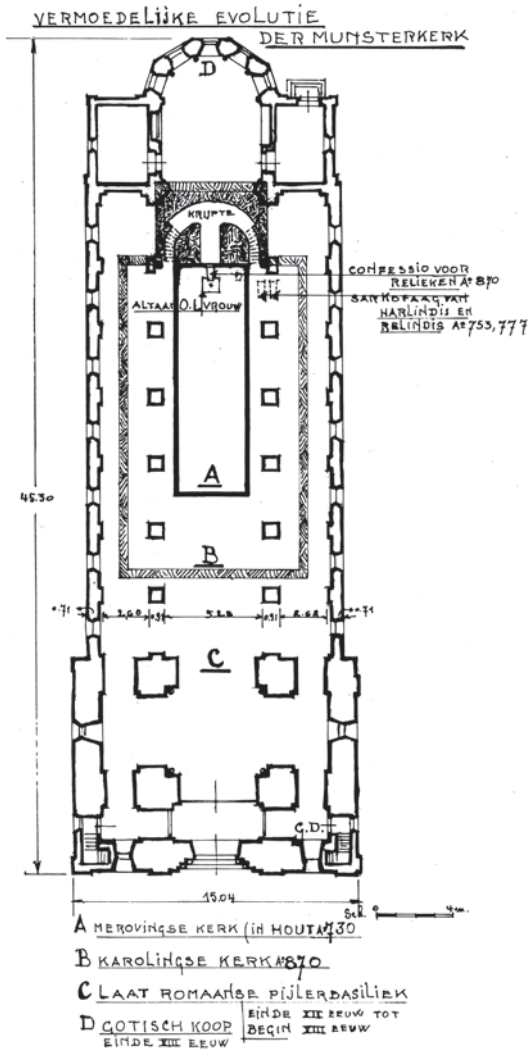
14 Hier kunnen we al verwijzen naar het onderzoek van de reliekschrijnen waarbij de oudste resten inderdaad terugleiden naar deze periode. - Vanstrydonck 2018, 310-316.

15 Discussie over de locatie van Valenciennes en het vermelde klooster wordt nog steeds gevoerd onder historici. Hierover is er nog geen eenduidige stelling ingenomen.

16 Henschenius 1668: 387 en 390: ‘... Nec mora venerabilium Virginum venerandi genitores, conglomerantes in unum omnis suae potestatis mares ac faeminas connexis clientulis proximorum prope commorantium, solerti sapientia fundamenta monasterij condere coeperunt. Ad cuius operis fabricam citius finiendam atque complendam beatissimae Virginis Harlinda atque Reinila singulis diebus cum certis ancillis mane excuntes, et usque ad Mosam properantes, inde sabulum ac petras proprijs ulnis e usque ad monasterium vehebant ...’ en ‘... Illa equidem ecclesia, quae primatum praedicti monasterii tenuit, a praedictis generibus onstissimarum virginum lignea fuerat fabricata, et diuturni temporis spatio stabat erecta. Post multum vero temporis putrescere coepit, ac magna pars illius jam erat dissoluta atque putredine contrite, et potius ruitura quam stabilis fore conspicietur. Unde beatae memoriae Ava Abatissa illam ad terram funditus prostravit, atque eleganti opera ac formosa constructione eam lapidibus restauravit novam...’

17 Volgens de legende gingen de heiligen Harlindis en Relindis, tegen de wil van hun vader, maaskeien rapen voor de bouw van de kerk. Aan het brugje logen ze en vertelden ze hun vader dat ze ‘rozen’ in hun schorten droegen. Als bij wonder veranderden de keien in rozen. Tot op de dag van vandaag noemt het brugje nog steeds het ‘leugenbrugje’.

**Afb. 5** Plattegrond van de bouwfasen van de Sint-Annakerk van Aldeneik door Gust Daniëls op basis van historische bronnen (Rik Nulens).



wijding van de twee dochters door de heilige Willibrordus en de heilige Bonifatius. Bovenstaande gegevens zijn beperkt tot de vermelding in de *Vita*, geschreven door een anonieme auteur en overgeleverd door de tekst van de Bollandisten uit de zeventiende eeuw.

Ondanks dat de informatie uit de *Vita* met een kritische noot bekeken moet worden, toetsen we enkele details tijdens het archeologisch onderzoek. Er wordt immers gesproken over een houten kerkje met tenen vlechtwerk, bedekt met een laag leem. Het geheel zou overspannen geweest zijn met een eikenhouten zoldering en een rieten puntdak. De vermelding van de fundering, omschreven als een bed van maaskeien, en een vloer uit hagelwitte kwartssteentjes is een klein houvast om zo de locatie van deze eerste kerk te kunnen lokaliseren. Er is verder geen historische informatie die informatie geeft over de Merovingische kerk.

### Een nieuwe start vanaf de negende eeuw

In 870 zou volgens de *Vita* de vervallen houten kerk door abdis Ava vervangen worden door een stenen Karolingische kerk (afb. 5). Deze kerk werd ingewijd door Bisschop Franco, die voor deze gebeurtenis de beenderen van Harlindis en Relindis uit hun sarcofaag liet verheffen, de zogenaamde *translatio*. Vermoedelijk gaat het hier om een pijlerbasiliek zonder kruisbeuk zoals bij de Einhardbasilika in Michelstadt-Steinbach (D.).<sup>18</sup> Er wordt ook verwezen naar een muur die het koor van het schip zou scheiden en de aanwezigheid van *matricularii* of gastenkamers, niet onwaarschijnlijk in een periode dat de verering nog hoogtij vierde.<sup>19</sup>

Tussen 936 en 945 werd het benedictinesklooster van Aldeneik, onder leiding van de

<sup>18</sup> Ludwig 2003: 5-10.

<sup>19</sup> Mersch 1988



Luikse bisschop Richarius, omgevormd tot een kapittel van seculiere kanunniken.<sup>20</sup> Vervolgens schonk Otto I, hertog van Lotharingen, op 4 juli 952 het klooster van Aldeneik aan het bisdom Luik onder leiding van bisschop Farabert.<sup>21</sup>

Nadien wordt er een grote sprong gemaakt naar de tweede helft van de twaalfde eeuw wanneer een romaanse kerk de Karolingische kerk vervangt. We spreken dan van een driebeukige transeptloze Maaslandse kerk. In die periode wordt er ook een bijkomende parochiekerk gebouwd.

Niet veel later, namelijk in de eerste helft van de dertiende eeuw, spreekt men over de bouw van een gotisch koor en gotische westbouw. Een kritische lezer vraagt zich bijgevolg terecht af of er een romaans koor en romaanse westbouw is geweest. Of spreken we hier over een wijziging in visie op basis van een nieuwe architecturale trend? Het archeologisch onderzoek biedt hier een antwoord op.

Een kantelmoment situeert zich op 22 maart 1571 wanneer er wordt beslist om het kapittel te verhuizen naar Maaseik, gecombineerd met een *translatio* onder leiding van suffragaanbisschop Gerard van Groesbeek (1565-1580).<sup>22</sup> Alle religieuze objecten, inclusief de relieken van Harlindis en Relindis, de *Codex Eyckensis* en de *Angelsaksische textilia* werden overgebracht naar de Sint-Catharinakerk van Maaseik. De aanleiding voor de verhuizing was de dreiging van de calvinisten.<sup>23</sup> Twee kerken werden te veel voor het gehucht Aldeneik. Men besloot om drastische wijzigingen in te voeren wat leidde tot de afbraak van de parochiekerk. Daarnaast werden de kloostergang, de zijbeuken en de westbouw van de oorspronkelijke



**Afb. 6** Tekening van de Sint-Annakerk door Guillaume Hennen uit de negentiende eeuw voor de restauratie door architect Jaminé (Rik Nulens).

kerk afgebroken. Visueel moet dit een enorme impact op het uitzicht van Aldeneik hebben gehad.

Na deze drastische wijzigingen is er pas een nieuwe melding in de achttiende eeuw. Tussen 2 maart 1792 en Pasen van dat jaar werd het portaal van de Sint-Annakerk vervangen. Een deel van de materialen van het oude portaal werden hergebruikt. Het nieuwe portaal kreeg een dubbele eiken deur en werd verplaatst naar de voormalige westbouw. In de notarisakte

20 In een oorkonde van Otto I de Grote, opgesteld op 8 augustus 936, wordt aangehaald dat het klooster van Aldeneik nog door kloosterzusters bewoond wordt: *de heilige kloosterzusters die daar waardig en godsvruchtig de Heer dienen*. Uitgegeven door: Schoolmeesters, 1884; 172-173 en Sickel, 1879-1884, 638. De originele oorkonde is niet bewaard. De oudst gekende kopie stamt uit de 13<sup>e</sup> eeuw en bevindt zich in het rijksarchief van Luik (Liber Cartarum Ecclesiae Leodiensis, Fonds Saint Lambert n° 26 p. 80).

21 Dierkens 1974-1975, 53.

22 Henschenius 1668 en Schoolmeesters 1871, 67-69. + een suffragaanbisschop of wijbisschop maakt onderdeel uit van de Rooms-Katholieke orde en staat onder de aartsbisschop.

23 Petit-De Rosen 1852, 54-63 en Wolters 1855.



**Afb. 7** Overzicht van de archeologische opgraving in de middenbeuk van de Sint-Annakerk op 14 mei 2008 (Musea Maaseik).

staat omschreven dat het portaal vergroot werd tot aan het klokkenhuis en voorzien werd van een houten zolder. De aannemer moest een venster voorzien, zo groot als deze boven de sacristie met drie ijzeren staven. De muur moest hij optrekken van 'één steen dik' van het oud portaal tot aan de 'pilaar' van de kerk.<sup>24</sup>

In de tweede helft van de negentiende eeuw start provinciaal architect Jaminé met de restauratie van de kerk (afb. 6) of liever gezegd met de reconstructie van de voormalige kerk. En dit nadat de oorspronkelijke architect Adolphe Leemans ontheven werd uit zijn functie. De zijbeuken, de zijkamers/sacristieën die de apsis flankeren en de westbouw werden heropgebouwd boven op de oude funderingen. Tot op heden is er nog discussie over de grootte van de nieuwe toren op basis van bewaarde oude tekeningen. Tijdens de reconstructie in de negentiende eeuw werd er ook beperkt archeologisch onderzoek uitgevoerd, volgens de toenmalige normen.<sup>25</sup> Dit leverde slechts beperkte informatie op. Architect Jaminé geeft een omschrijving

van de aangetroffen funderingen, waaronder ook de situering van de kloostergangen, die niet gereconstrueerd werden. Opmerkelijke vermeldingen die van belang waren voor het archeologisch onderzoek is de aanwezigheid van sporen van een ouder koor (romaans?), een vloer in mozaïeksteentjes (*Vita* – beschrijving vloer eerste houten kerk), de aanwezigheid van een rode kalkvloer met fijngestampte brikken op een vloer/fundament van gestapelde maaskeien.

### Het archeologisch onderzoek uit 2008

De opgraving van 2008 (afb. 7) beperkte zich tot het volledige binnenoppervlak van de Sint-Annakerk van Aldeneik, met uitzondering van de hoofdapsis. Naar aanleiding van de restauratie van de kerk werd er een vloerverwarming geïnstalleerd. De vergunning van het Agentschap Onroerend Erfgoed bood de mogelijkheid om het onderzoek vlakdekkend uit te voeren en dieper te graven dan de voorziene verstoringdiepte voor de vloerverwarming.

24 Notarisacte J.M. van de Borne, 2 maart 1792, Minute III Schoolmeesters: 'Het portaal diende twee en eenhalven voet met een schaliedak erboven vervaardigd te worden buiten de kerk.'

25 Heymans, 1988.

In het totaal werden er vijf werkvlakken vrij gelegd in de middenbeuk, de zijbeuken, de sacristieën en de westbouw.

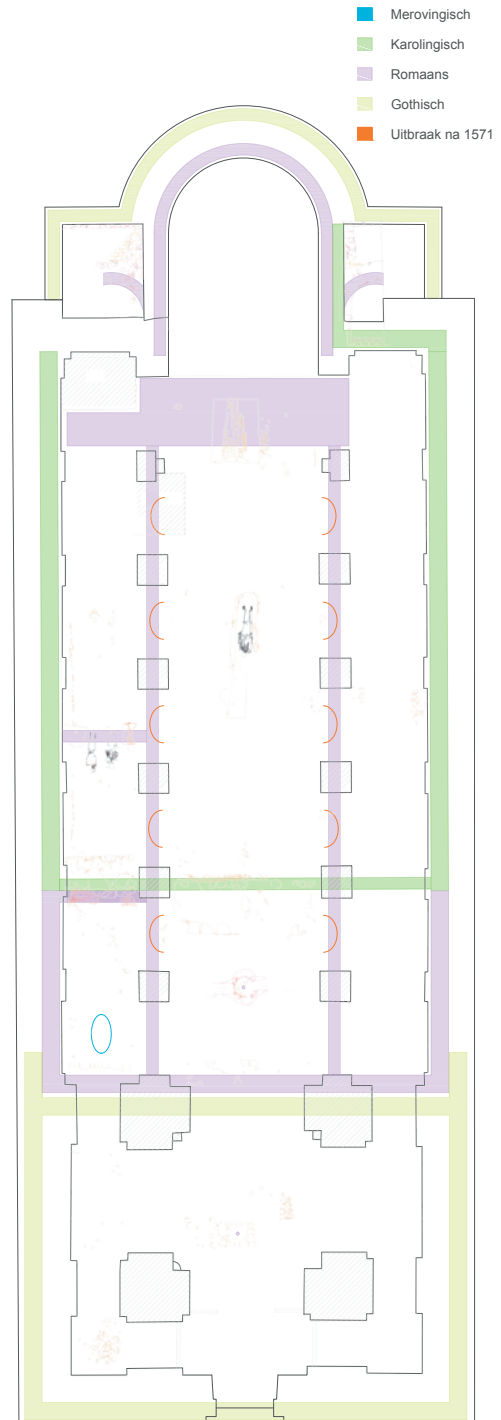
Onderstaande bevindingen worden chronologisch opgebouwd, vertrekkend vanuit de vermelding van de eerste houten kerk tot aan de reconstructie van de kerk door architect Jaminé. We gaan achtereenvolgens in op de Merovingische, Karolingische, romaanse en gotische kerk, maar we kijken ook naar de verkleining van de kerk in de zestiende eeuw en de restauratie in de negentiende eeuw.

### Een Merovingische kerk?

De resten van de eerste houten kerk, waarvan sprake is in de *Vita*, zijn helaas niet aangetroffen. Er zijn dus geen overblijfselen van een maaskeien fundering of restanten van een vloer in witte kiezelstenen. Architect Jaminé maakt wel melding van een vloer in mozaïeksteentjes tijdens zijn restauratieproject, maar hiervan zijn er geen dateringsresultaten, geen tekeningen en geen restanten bekend. Tijdens het onderzoek in 2008 konden de recentere verstoringen ook niet rechtstreeks gelinkt worden aan zijn onderzoek. We kunnen concluderen dat de resten vermoedelijk verwijderd zijn in de negentiende eeuw. De Merovingische kerk ligt dus niet met zekerheid onder de huidige Sint-Annakerk.

Toch zijn er resten die op deze vroege periode duiden. Een koorkapseld (afb. 9) in een graf werd in eerste instantie stilistisch gedateerd in de achtste - negende eeuw. Het is ook het enige graf (Spoor 210) in de volledige kerk waar een bijgift in is aangetroffen. De bewaringstoestand van deze speld was echter zeer slecht, waardoor deze niet geborgen en gerestaureerd kon worden. <sup>14</sup>C-onderzoek op het skelet uit 2016 kon deze theorie echter weerleggen en dateert het graf in de vijftiende - zestiende eeuw.

**Afb. 8** Grondplan met de verschillende bouwfases op basis van het archeologisch onderzoek van 2008 (Anja Neskens).





**Afb. 9** Bronzen mantelspeld uit Spoor 210 – grafcontext (Musea Maaseik).



**Afb. 10** Dubbele begraafing in volle grond in de noordelijke zijbeuk, Werkput 3 Vlak 5 (Musea Maaseik).

Twee andere opmerkelijke graven (afb. 10) in de noordelijke beuk van de kerk trokken de aandacht. Eigenlijk betrof het hier één graf met twee lichamen, enkel gewikkeld in een lijkwade, begraven in volle grond. Op één lichaam werden twee leistenen aangebracht op de schouders en bij het tweede lichaam werd een leisteentje aangetroffen ter hoogte van het bekken. De oriëntering daarentegen is wel geënt op de ligging van de kerk. Ook hier werd een oudere datering verwacht. <sup>14</sup>C-onderzoek op het skelet in 2016 zorgde eveneens voor een datering in de vijftiende - zestiende eeuw.

Een ander monster leidde ons voor één graf wel naar de zevende eeuw. Aldus ouder dan de vooropgestelde bouw van de kerk door de heiligen Harlindis en Relindis. Het graf lag in de noordelijke zijbeuk, grenzend aan de westbouw, en gericht volgens de christelijke traditie met de voeten naar het oosten. De datering in de zevende eeuw werd gedaan op basis van de houten resten van de bodemplaat van de kist.

Aansluitend op de vroege datering van bovenvermeld graf geven we een klein intermezzo naar het eerder vermelde onderzoek uit 2016 op de relieken van Harlindis en Relindis. Ook hier leidt het verhaal eerder naar de zevende eeuw dan naar de achtste eeuw. De relieken van de vrome vrouwen werden in 1571 overgebracht naar de Sint-Catharinakerk in Maaseik en opgeborgen in twee reliekkisten.

Reliekenonderzoek toont vaak aan dat er veel vervalsingen in omloop zijn. Dit is te wijten aan de bekende handel in relieken naar aanleiding van de oproep tot meer vrome devotie in 1202 door bisschop Guido van Praeneste (Palestrina). Skeletten werden vaak opgegraven om dan verhandeld te worden onder de naam van één of andere bekende heilige.<sup>26</sup> Vóór het onderzoek was er dus een groter vermoeden dat we met vervalste relieken zouden geconfronteerd worden dan dat ze daadwerkelijk zouden kunnen stammen uit de Merovingische periode.

26 Henschenius 1668, 391 en Schoolmeesters 1871, 67-69.



**Afb. 11** Houten container, weefselfragment, mantelspeld en ivoren container (KIK-IRPA, Brussel).

In beide reliekkisten werden enkele voorwerpen aangetroffen die dateren uit de zevende eeuw, gebruiksobjecten die bijgevolg niet aan een vermoedelijke reliekenhandel gekoppeld kunnen worden. Het gaat hier om een kleine houten container ( $^{14}\text{C}$ -datering: zevende eeuw), een zwart-paarsachtig weefselfragment met keperstructuur ( $^{14}\text{C}$ -datering: 760 à 900, mogelijk van een Friese mantel), een mantelspeld en een ivoren container (Afb. 11). De speld heeft een opengewerkte knop en is stilistisch terug te brengen tot de Merovingische periode.

In het totaal konden er vier contexten gedateerd worden in de Merovingische periode. Dit is opvallend veel voor reliekenonderzoek. De meest opvallende context was een linnen zak<sup>27</sup> die interessante resultaten opleverde. Antropologisch onderzoek (afb. 12) leidde tot de conclusie dat het hier om twee volwassen individuen gaat.<sup>28</sup> De botten werden niet opzettelijk gecremeerd. Dit blijkt uit de gradatie van de verbranding. Er was maar 1 fragment volledig

wit verbrand ( $700^{\circ}\text{C}$ ) en de andere waren verbrand op een temperatuur van  $300^{\circ}\text{C}$  à  $400^{\circ}\text{C}$ . De botten zelf werden gedateerd tussen 650 en 750. De naaldenkoker in de linnen zak kunnen we terugbrengen naar de zevende en achtste eeuw. Een gebruikelijk object voor een Merovingische dame. Kers op de taart waren de resultaten van de  $^{14}\text{C}$ -datering die de geitenkeutels en een pruimenpit uit de zak situeren aan het einde van de achtste eeuw. Concreet kunnen we hier stellen dat er - ongewild - een brand is uitgebroken aan het einde van de achtste eeuw. De botten werden waarschijnlijk een eeuw na de begraving buiten de kerkelijke context opgegraven. Dit vermoeden is gebaseerd op basis van de aanwezigheid van de geitenkeutels die meer dan waarschijnlijk buiten de kerkmuren gedropt werden. Sindsdien en tot op de dag van vandaag heeft men deze verbrande resten zorgvuldig gekoesterd en vereerd. Een opmerkelijk resultaat dat voortvloeit uit een reliekenonderzoek. De relieken, die al eeuwen,

27 De linnen zakken werden pas in 1867 gemaakt door de zusters Ursulinen naar aanleiding van de opening van de twee reliekkisten onder leiding van Mgr. Kanunnik Franciscus Bok uit Aken, die ook kunsthistoricus was.

28 Het antropologisch onderzoek werd uitgevoerd door dr. Caroline Polet.





**Afb. 12** Antropologisch onderzoek van de verbrande resten door dr. Caroline Polet, geassisteerd door Mark Vanstrydonck (Anja Neskens).

**Afb. 13** Een linnen zak met verbrand botmateriaal, geitenkeutels, een pruimenpit en een naaldenkoker (KIK-IRPA, Brussel).



toegeschreven worden aan Harlindis en Relindis blijken aldus met een sterk vermoeden toe te wijzen aan twee personen die in de zevende eeuw geleefd hebben. Hierdoor zouden het de resten van de heiligen Harlindis en Relindis kunnen zijn. Een uniek resultaat!

Een bijkomend aandachtspunt is de vroege datering van het botmateriaal (eind zevende eeuw). Tot op heden ging men uit van een bouw van de kerk tussen 719 en 720. Als we uitgaan van de echtheid van de overgebleven relieken, dan zou de kerk ook vroeger gedateerd kunnen worden. We kunnen dit helaas niet bevestigen aan de hand van het archeologisch onderzoek omdat er geen Merovingische bouwresten aangetroffen werden.

Tijdens de opgravingen in 2008 werden geen brandsporen ontdekt uit de achtste eeuw, waardoor er ook hier geen koppeling kan gemaakt worden met een mogelijke locatie van de oorspronkelijke Merovingische graven, waar de botten uit de linnen zak begraven lagen. Het enige Merovingische graf in de kerk van Aldeneik zit wel in de vergelijkbare periode, namelijk tussen 615 en 680.

Een laatste relict dat met zekerheid kon gedateerd worden in de achtste eeuw was de witte sarcofaag die in het midden van de kerk werd aangetroffen; alsook de Merovingische sarcofagen die bovengronds bewaard worden in de Sint-Annakerk. Hier komen we verder in dit artikel op terug.

We vervolgen ons onderzoek met de volgende bouwfases. Hiervan zijn wel archeologische restanten vastgesteld. Achtereenvolgens kunnen een Karolingische, romaanse en gotische fase onderscheiden worden, gevolgd door de verkleining van de kerk in de zestiende eeuw en de reconstructie in de negentiende eeuw onder leiding van architect Jaminé.



◀ **Afb. 14** Fundering noordelijke buitenmuur, Werkput 3 Vlak 4 (Museum Maaseik).

▼ **Afb. 15** Resten van de westelijke sluitmuur van de Karolingische kerk in de zijbeuken en middenbeuk van de huidige kerk (Museum Maaseik).

### De Karolingische kerk

Voor de Karolingische fase konden we een éénbeukige kerk reconstrueren met een apsis. De basisfundering bestaat uit een onregelmatige laag rolkeien waarop een typerende laag in visgraatmotief werd aangebracht, gevolgd door een evenwijdige opbouw van nieuwe lagen.

Dwars door de zijbeuk en de middenbeuk van de huidige kerk loopt de achtermuur van de Karolingische kerk. <sup>14</sup>C-datering uit 2016 bevestigde de bouw van deze kerk in de negende eeuw. Aan de westzijde van de apsis werd eveneens een stuk van de Karolingische apsis ontdekt. Er kan dus geconcludeerd worden dat het gaat om een éénbeukige zaalkerk, met een rechthoekige plattegrond en een eenvoudige apsis. Hierbij wijken we af van de evolutie van de kerk die Gust Daniëls (afb. 8) presenteert. De apsis van de Karolingische kerk valt immers gelijk met de romaanse en gotische apsis, waarbij ook de grootte van de kerk onderschat werd.

Centraal in het midden van de Karolingische kerk werd een graf (afb. 16) aangetroffen opgebouwd uit hetzelfde type maaskeien als in de fundering van de kerk. Het graf werd in eerste instantie stilistisch gedateerd in de negende -





**Afb. 16** Graf uit maaskeien, Werkput 1 Vlak 4 Spoor 218 (Musea Maaseik).

tiende eeuw.<sup>29</sup> <sup>14</sup>C-datering van het skelet leidde tot een datering tussen 680 en 890 en kan dus mogelijk gekoppeld worden aan de Karolingische kerk.

In een latere fase is de bovenzijde van dit graf twee keer verstoord, op de eerste plaats door de hergebruikte sarcofaag en anderzijds door een kistbegrafing (afb. 17). Chronologisch werd het stenen graf in de negende - tiende eeuw voltooid. Nadien werd de sarcofaag hergebruikt en het stenen graf verstoord. Tot slot kunnen we vaststellen dat de stenen sarcofaag beschadigd werd door een latere kistbegrafing aan de zuidzijde van het graf.

De Karolingische kerk werd volgens de overlevering gebouwd door Abdis Ava omdat de Merovingische kerk aan vervanging toe was. Een stenen kerk verving de houten kerk.<sup>30</sup> De nieuwe constructie werd door bisschop

Franco van Luik (855/6-901) ingewijd, waarbij de relieken van de heiligen Harlindis en Relindis verheven werden en achter het altaar van de onbevleete maagd Maria geplaatst en dus ook daar vereerd.<sup>31</sup> Als we deze beschrijving in relatie brengen tot het reliekenonderzoek van 2016 zou hier mogelijk een overbrenging gebeurd zijn van de verbrande resten uit de Merovingische kerk, die gerecupereerd werden na een fatale brand op het kerkhof.

Deze overbrenging van de relieken gebeurde op 22 maart van een onbekend jaar tijdens de regeerperiode van Bisschop Franco. Rechtstreeks betekent dit ook een heiligverklaring van de vrome zussen. Aangezien in de tekst van de *Vita* sprake is van een *translatio* wordt er uitgegaan van een verplaatsing van de resten van de vrome zussen van uit hun vorige bewaarplaats naar de nieuwe kerk. Bij deze veronder-

29 Onderzoek werd uitgevoerd door Laura-Anne Finoulst, specialist middeleeuwse begravingen.

30 Henschenius 1668, 390: *'Illa equidem ecclesia, quae primatum praedicti monasterii tenuit, a praedictis geniteribus onstissimarum virginum lignea fuerat fabricata, et diuturni temporis spatio stabat erecta. Post multum vero temporis putrescere coepit, ac magna pars illius jam erat dissoluta atque putredine contrite, et potius ruitura quam stabilis fore conspiciebatur. Unde beatae memoriae Ava Abatissa illam ad terram funditus prostravit, atque eleganti opera ac formosa constructione eam lapidibus restauravit novam.'*

31 *Vita Harlindis et Relindis*, ed. G. Henschenius in *Acta Sanctorum*, maart, dl 3, Antwerpen, 1668, 390.





**Afb. 17** Zicht op de cultuur van grafverstoringen, middenbeuk huidige Sint-Annakerk (Musea Maaseik).

stelling gaat men ervan uit dat de Merovingische kerk nog in functie was na de bouw van de Karolingische kerk en dus verderop lag.<sup>32</sup> Tijdens het archeologisch onderzoek van 2008 werden er onder de huidige kerk geen resten aangetroffen van de Merovingische kerk.

Een laatste belangrijke onderzoeksvraag die betrekking heeft op de Karolingische fase is de vraag of de kerk van Aldeneik verwoest werd door de Noormannen. Onderzoekstechnisch zou men dan brandsporen kunnen verwachten tijdens de opgraving in de kerk. <sup>14</sup>C-onderzoek uit 2016 heeft inderdaad enkele duidelijke brandsporen kunnen terugbrengen naar de negende - tiende eeuw. Toch zijn deze brandsporen nog niet te rijmen met een mogelijke verwoesting van de kerk. De sporen zijn gesitueerd in het centrale deel van de kerk en zijn losstaande sporen. De juiste betekenis moet bijgevolg nog nader onderzocht worden. We kunnen de stelling op dit moment noch bevestigen noch ontkennen.

### De romaanse kerk

Drie eeuwen later, in de twaalfde eeuw, wordt er een romaanse kerk gebouwd. Er is een overgang van een eenbeukige kerk naar een driebeukige kerk, waarbij de breedte van de kerk behouden blijft. Het archeologisch onderzoek van 2008 bevestigde dat de funderingen van de Karolingische kerk hergebruikt werden, met uitzondering van de achterzijde van de kerk en de bouw van de kettingmuur voor de zuilen die de scheiding vormt tussen de middenbeuk en de zijbeuken. De lengte van de kerk wordt vergroot aan de westzijde. Ook aan de zijde van de apsis wordt ervoor gekozen om een grotere apsis aan te leggen, geflankeerd door twee zijapsissen.

De aanwezige westelijke muur, die duidt op een vergroting van de kerk, de ingang in de noordelijke zijbeuk en de aanwezigheid van de



Afb. 18 Klokkenuoven, Werkput 1 Vlak 4 (Musea Maaseik).

romaanse apsissen tussen de archeologische resten zijn een duidelijke bevestiging voor de aanwezigheid van een volwaardig functionerende romaanse kerk. Toch blijft de periode van één eeuw tussen de romaanse en gotische bouw onrealistisch. Een opmerkelijke bijkomende vondst bevestigde enerzijds de theorie, maar verwierpt ook de vooropgestelde datering van de romaanse kerk. Aan de westzijde van de kerk werd in de middenbeuk namelijk een opmerkelijk, goed bewaarde klokkenuoven aangetroffen (afb. 18). Hiervoor maken we even een kort intermezzo om het belang van deze oven en de functionaliteit ervan te duiden.

De eerste gegevens van de zogenaamde luiklok dateren uit de Karolingische periode, waarbij het gebruik werd verspreid door de *Capitularia* van Karel de Grote. De klok werd beschouwd als de prediker van het Nieuw Testament. Hierbij stond de houten dwarsbalk voor het kruis, de klok zelf was de prediker of profeet, de klepel was zijn tong en het luidtouw zijn geschrift, dat het kruis met de wereld verbindt.

32 Vanstrydonck 2018, 310-316.





**Afb. 19** Smeltoven voor het brons van de romaanse klok, Werkput 6 Vlak 4 (Musea Maaseik).



**Afb. 20** Detail klokkenoven met stookkanaal en opbouw van de mal, Werkput 4 Vlak 1 (Musea Maaseik).

Vandaag beschikt de Sint-Annakerk ook over een luiklok in de westbouw. Deze klok dateert echter pas van de restauratiecampagne van architect Jaminé in de negentiende eeuw, maar is een reconstructie van de gotische toren en klok uit de dertiende eeuw. Dankzij de vondst van de klokkenoven tijdens het archeologisch onderzoek van 2008 kunnen we extra bevestigen dat de romaanse kerk voorzien was van een eigen toren, dus vóór de bouw van het westwerk tijdens de gotische periode. Dit is een extra bevestiging voor een volwaardig functionerende romaanse kerk.

Waarom gaan we uit van een romaanse toren in de middenbeuk en gaat het hier niet om de klok voor de gotische westbouw? Een bronzen klok werd meestal in de omgeving van een kerk gegoten, omdat het transport van een luiklok zeer omslachtig en arbeidsintensief is, gezien de omvang en het gewicht. Voorbeelden van gieterijen uit de zeventiende en achttiende eeuw in de omgeving van een kerk vinden we terug op de site Pardoën in Wervik (B), aan de Sint-Martinuskerk in Genk (B), op de markt in Marburg (D), op het Pieterskerkhof in Utrecht (NL), enzovoort. In Susteren (NL) wijzen

enkele klokgietskuilen op een datering in de tiende en elfde eeuw. Een voorbeeld van een dertiende-eeuwse gieterij in de omgeving van een kerk vinden we terug in Krefeld nabij Duisburg (D).

Het verschil met bovenvermelde sites is dat in Aldeneik de klok ter plekke onder de toren werd gegoten. Na het gietproces kon de klok rechtstreeks in de toren gehesen worden. In Aldeneik werd zowel de oven als de smeltplaats (afb. 19) aangetroffen. De oven lag binnen de romaanse kerk en de smeltplaats bevond zich buiten de kerk, onder de huidige westbouw.

Het proces van het gieten kent er een overgangperiode in de twaalfde eeuw. Vóór de twaalfde eeuw werden de klokken voornamelijk gegoten door geestelijken en later ontstaat er het ambacht van klokkengieter. Het was daarenboven gebruikelijk om de verloren-was-techniek te gebruiken, waardoor er een klok kon gegoten worden in bijenkorfmodel. Na de twaalfde eeuw gebruikt men leem voor de valse klok en verschijnt het punthoedmodel. De oven van Aldeneik is wel degelijk een voorbeeld van de verloren-was-techniek. Broeder Theophilus omschrijft in 1100 het omslachtig

en arbeidsintensief proces om de klok te maken.<sup>33</sup> De binnenmal werd gevormd rond een houten klos, waarbij de leemlaag werd gemengd met paardenmest om scheuren te voorkomen. De eerste laag had een dikte van 2 cm die langzaam werd uitgedroogd. Het proces herhaalde zich tot de gewenste dikte bereikt was. Hiertegen werd de ‘valse klok’ in was bevestigd, met mogelijke versiering erin gegraveerd. Tot slot werd er een buitenmal, gelijkaardig aan de binnenmal, over geplaatst. Het stookkanaal onder de klokvorm bood de mogelijkheid om alles uit te harden. De kroon van de klok werd apart vervaardigd. Deze volledige omschrijving kan perfect overgezet worden op de ontdekte oven in Aldeneik (afb. 20). Rond de oven bouwde men, volgens de theorie van Drescher, ook een muur tot aan de top van de mal en werd de gietput opgevuld met aangestampte aarde.<sup>34</sup> Deze muur werd niet aangetroffen in de Sint-Annakerk.

De diameter van de valse klok in Aldeneik is 65 cm en de randdikte bedraagt 5 cm. De dikte van de binnenmal is 7 cm en de buitenmal is 3 cm. Het stookkanaal onder de oven is ook afgezet met leem. De vier trekpaten, om het vuur aan te wakkeren, zijn tijdens het gietproces dichtgemaakt met proppen om te vermijden dat het brons weg kon vloeien.

Er is geen gietgeul aangetroffen tussen de klokkenoven en de smeltoven. Wel is er een duidelijk hoogteverschil van 60 cm. Hierdoor gaan we uit van een vermoedelijke hoogte van de klok tussen 45 en 55 cm.

De oven vormt tot slot het sluitstuk voor de datering van de romaanse kerk. Diverse <sup>14</sup>C-dateringen variëren tussen 1070 en 1160, waarbij het merendeel een datering in de elfde eeuw bevestigt. Hierdoor kunnen we de romaanse kerk een eeuw vroeger dateren dan

de vooropgestelde datering tot op heden. Dit geeft ook meer bevestiging voor de effectieve functionering van de kerk vóór de gotische verbouwing in de dertiende eeuw.

Misschien toch een kleine aantekening dat op het einde van de opgraving in 2008 werd besloten door het restauratieteam om de oven te bewaren. Bij de heraanleg van de vloer en de aanleg van de nieuwe vloerverwarming zijn de plannen aangepast, zodat de oven op termijn zichtbaar gemaakt kan worden door het vervangen van de natuurstenen vloertegels door glazen tegels. Echter heeft het Agentschap Onroerend Erfgoed hier uiteindelijk geen toestemming voor verleend. Maar, de constructie is alvast voorzien, waardoor een ontsluiting voor het brede publiek nog steeds mogelijk blijft.

### De gotische aanbouw

In de dertiende eeuw worden de romaanse apsissen vervangen door een gotische variant. Een halfronde hoofdapsis met toonaangevende spitse ramen en twee sacristieën. De nieuwe gotische aanbouw is vandaag nog origineel aanwezig. Ook de gotische westbouw wordt toegevoegd aan de romaanse kerk.

Aan de hand van het archeologisch onderzoek in 2008 kunnen we nu vaststellen dat de romaanse kerk wel degelijk in functie is geweest. Zo verkoos men om een zijingang te voorzien in de noordelijke zijbeuk van de romaanse kerk, tijdens de bouw van het westwerk. De resten van deze zijingang werden ontdekt tijdens het onderzoek. Na de voltooiing van het westwerk heeft men bouwkundig de aansluiting gemaakt met de romaanse kerk en de westelijke buitenmuur afgebroken, gevolgd door de in gebruik name van de westbouw als ingang van de kerk. Of men de romaanse toren heeft afgebroken vóór of na de voltooiing van

33 Brehohl 1999

34 Theiss 2015



**Afb. 21** Systematische uitbraaksporen in de kettingmuren tussen de pijlers van de middenbeuk van de Sint-Annakerk (Musea Maaseik).

de westbouw kon archeologisch niet vastgesteld worden. Zuiver geredeneerd zou een afbraak na de ingebruikname van de westbouw plaatsvinden. De romaanse kerk bleef zo functioneel tot na de verbouwing. Pas na de aansluiting van de westbouw werd de verbouwing van de apsisen op gang gebracht. Ook hier kunnen we uitgaan van de verdere functionaliteit van de kerk en de mogelijke verhuizing van het altaar naar het koor tot de beëindiging van de werkzaamheden.

### **De zestiende-eeuwse verkleining van de kerk**

Zowel in de zijbeuken als in het westwerk werden sporen aangetroffen van verbouwingswerken naar aanleiding van de verkleining van de kerk. Meest opmerkelijke vondst waren de systematische uitbraaksporen van de pijleraltaren op de kettingmuur (afb. 21).

In de archieven werd er enige informatie teruggevonden over deze zogenaamde pijleraltaren. Op 12 juli 1495 werd het volgende vermeld:

‘Bisschop Jan van Horne (1484-1504) wijdde in onze collegiale kerk van Aldeneik twee altaren in die nieuw werden opgericht, het ene in de richting van de stad Maaseik, ter ere van de H. maagd Maria, Lucia, Genoveva, Catharina, Barbara en Franciscus en de inwijding van dat altaar zal worden gevierd ieder jaar op Sint-Franciscusdag (4 oktober); het andere grotere altaar in de richting van Ophoven werd gewijd ter ere van de H. Drievuldigheid, Christoffel, Antonius, Sebastianus en Rochus, martelaren. De inwijding van dat altaar is op Drievuldigheidszondag (de zondag na Pinksteren).’<sup>35</sup>

35 Kerkarchief Aldeneik, z.n.



**Afb. 22** Witte sarcofaag uit de zevende eeuw met kind uit de dertiende eeuw, Werkput 1 Vlak 4 Spoor 163 (Musea Maaseik).

De altaren dateren uit de vijftiende eeuw. De aanleiding voor de uitbraak was de verhuis van het Kapittel naar Maaseik in 1571. Ook de zijbeuken en de westbouw werden op dat moment afgebroken en pas in de negentiende eeuw gereconstrueerd door architect Jaminé.

### De negentiende-eeuwse reconstructie

De huidige westbouw van de kerk is zoals eerder aangegeven een reconstructie uit de negentiende eeuw. Architect Jaminé baseerde zich hiervoor op de aanwezige fundamenteën. Tijdens het onderzoek konden we bevestigen dat de nieuwe westbouw correct werd heropgebouwd. Over de oorspronkelijke grootte van de westbouw dient er dus niet gedebatteerd te worden. De discussie over de hoogte en de spitsheid van de toren blijft echter een onopgelost vraagstuk aangezien men zich hiervoor enkel kan baseren op latere tekeningen en er dus geen rechtstreekse bronnen zijn. We verwijzen hierbij naar de tekening van Arnaud Schaepekens (afb. 1) uit 1861 die hij maakte vóór

de restauratie door architect Jaminé, met de vermelding: *‘L’église d’Eyck ne charme pas par son aspect extérieure; comme on le voit sur notre dessin, ses murs rudes et d’un blocage [sic] irrégulier sont ruinés, en grande partie, par le temps, les révolutions et les changements qu’on a fait subir au monument...’*<sup>36</sup>

### Een blik op enkele opmerkelijke graven

In het totaal werden er 49 skeletten opgegraven in de Sint-Annakerk. In 2016 was het echter budgettair niet mogelijk om alle skeletten te laten dateren. Er werd dus gericht een steekproef gemaakt op basis van de vraagstellingen. Van de uitgevoerde dateringen kunnen we geen overledene herleiden naar de romaanse periode, maar wel naar de dertiende -veertiende eeuw. Eén opmerkelijk graf komt hierbij naar voren. Het eerder vernoemde Karolingisch graf uit maaskeien werd verstoord door een witte kalkstenen sarcofaag. De sarcofaag is stilistisch te dateren in de zevende eeuw. De sarcofaag heeft een trapeziumvormige aflijning en is

<sup>36</sup> Schaepekens, 1861, 133-137 – vertaling: ‘De kerk van Eyck bekoort niet door haar uiterlijke aspect, zoals men op onze tekening kan zien, haar ruwe en onregelmatig geblokte muren zijn voor een groot deel vernield door de tijd, de omwentelingen en de veranderingen die men aan het monument heeft aangebracht...’ [p. 136]



**Afb. 23** Witte sarcofaag uit de zevende eeuw, Werkput1 Vlak 4 Spoor 163 (Museum Maaseik).



vergelijkbaar met andere sarcofagen in de Benelux. Dit exemplaar is echter zwaar beschadigd en het deksel ontbreekt. De steenkapper heeft gewerkt van de voet naar het hoofd met een polka van 4 cm. Aan het hoofd heeft hij in twee richtingen gewerkt.

In de sarcofaag lag een kind begraven (afb. 22). Het was zeer ongebruikelijk om een kind te begraven in een kist voor een volwassene. We gaan er dus van uit dat de sarcofaag verplaatst en hergebruikt is. <sup>14</sup>C-datering op het skelet bevestigt deze stelling aan de hand van een datering in de dertiende eeuw. Een opvallend detail bevond zich aan het hoofdeinde van de sarcofaag. Een gat, aangebracht in de bodemplaat, gaf de mogelijkheid om het hoofdvocht van de dode uit de kist te laten lopen.

In de huidige Sint-Annakerk bevonden zich bovengronds twee Merovingische sarcofagen, die in het verleden opgegraven en toegewezen werden aan de heiligen Harlindis en Relindis.<sup>37</sup> Eén sarcofaag is nog volledig bewaard en de tweede is beschadigd. De volledige sarcofaag is

gemaakt uit een witachtige steen met kwarts-kristallen, vermoedelijk een soort kalksteen. De trapeziumvormige aflijning en de afmetingen zijn vergelijkbaar met andere sarcofagen in de Benelux. De versiering met lange horizontale lijnen over de volledige lengte en een kruisvorm op het hoofduiteinde is ook vastgesteld op andere sarcofagen in Maastricht. Het deksel van de sarcofaag is niet bewaard gebleven. Op de bodem zijn sporen van een werktuig zichtbaar, namelijk die van een polka met een breedte van 4 cm. Daarnaast zijn restauratiesporen in het cement uit de negentiende eeuw aanwezig, evenals roetsporen op de bodem van de kuip. De beschadigde sarcofaag blijkt een samenstelling te zijn van twee sarcofagen. Het materiaal en bewerkingstechniek is vergelijkbaar met de eerst besproken, volledige sarcofaag; beide bestaan eveneens uit kalksteen. Momenteel zijn alle sarcofagen nog zichtbaar in de westbouw van de Sint-Annakerk.

Afsluitend kunnen we nog aangeven dat er voor het onderzoek in de Sint-Annakerk slechts

<sup>37</sup> Deze sarcofagen werden onderzocht door Laura-Anne Finoulst en Frans Dopéré.



een beperkt antropologisch onderzoek werd uitgevoerd in 2008.<sup>38</sup> Zoals eerder vermeld werden er in het totaal 49 skeletten opgegraven. Opmerkelijk is dat het hier om een heterogene begraafing gaat met bijna evenveel vrouwen als mannen. In gelijkaardige contexten zijn het meestal meer mannen. Daarnaast zien we ook dat de leeftijd rond de 40 jaar ligt, wat vrij hoog is, dat de leeftijdsgroep van de jongvolwassenen ontbreekt en dat er kinderen uitzonderlijk begraven liggen binnen de kerkmuren. Ook de sacralisatie, de zogenaamde vergroeiing van de vijfde lendewerfel met het heiligbeen, bij verschillende individuen kan wijzen op eventuele familiebanden. Tot slot zien we ook dat er geen ondervoeding is geweest, maar wel opmerkelijk veel fysieke overbelasting wat eerder uitzonderlijk is voor de hogere klasse die normaal in kloosterkerken werd begraven. Bijkomend uitgebreid onderzoek zou voor dit onderdeel van de opgraving dus nog meer inzichten kunnen vrijgeven.

### Conclusie

In de inleiding gaven we aan dat enkele ontdekkingen de bestaande stellingen doen wankelen. Al jarenlang worden dateringen overgenomen en gekopieerd uit historische bronnen en onderzoeksliteratuur. En dit vaak zonder concrete bewijsvoering. Het archeologisch onderzoek en andere recente onderzoekstechnieken werpen nu een ander licht op de bouw- en verbouwingsgeschiedenis van de Sint-Annakerk. Zo kan het ontstaan van de Merovingische kerk en de eeuw waarin de heiligen Harlindis en Relindis leefden in vraag gesteld worden. Wat ruimte geeft voor extra onderzoek om dit nieuwe spoor verder uit te diepen. Een andere nieuwigheid is de datering van de romaanse kerk die met een volle eeuw naar voor kan wor-

den geschoven. Aan de hand van de drie grote onderzoeksvragen, zullen de behaalde resultaten toegelicht worden.

Kunnen we de locatie van de Merovingische kerk onder de huidige Sint-Annakerk bevestigen? En hoe verhouden de onderzoeken op de relieken van de heiligen Harlindis en Relindis en de Codex Eyckensis zich tot de feiten?

Voor de oudste fasering, de houten Merovingische kerk, kunnen we momenteel concluderen dat de kerk vermoedelijk op een andere locatie dan de huidige Sint-Annakerk is gebouwd. Dit zou de theorie rond de *translatio uit de Vita*, waarbij de relieken van de heiligen Harlindis en Relindis van de oude naar de nieuwe kerk werden overgebracht, kunnen bevestigen.

Het onderzoek op de relieken uit 2016 en het <sup>14</sup>C-onderzoek van het enige Merovingische graf in de Sint-Annakerk wijzen wel op een mogelijke oudere datering van de eerste kerk op het einde van de zevende eeuw. Dit zou de vooropgestelde bouwperiode van 719-721 in twijfel kunnen trekken. Het verschuift het verhaal van de heiligen Harlindis en Relindis mogelijk met minimaal een halve eeuw terug in de tijd.

Daarnaast zouden de Angelsaksische textilia en de Codex Eyckensis volgens de *Vita* door de twee vrome zussen vervaardigd zijn. <sup>14</sup>C-onderzoek op de *Casula* wijst echter op een datering op het einde van de achtste - begin negende eeuw. En de stilistische datering van de Codex Eyckensis duidt op een vervaardiging in de achtste eeuw.

Er zijn aldus nog veel open vragen en onverenigbaarheden in de tijdlijn die het onmogelijk maken de datering van de Merovingische kerk, de tijdsperiode waarin onze heiligen leven en de vervaardiging van de textilia en de codex op

38 Het onderzoek werd uitgevoerd door Els Dauvin in 2008. Het onderzoek kaderde binnen haar eindthesis, waarbij ook andere contexten in Vlaanderen onder de loep werden genomen. Om de resultaten nog strakker te zetten en een breder vergelijkingsonderzoek mogelijk te maken in het Maasland zou het op termijn zeker aangewezen zijn om de menselijke resten uitgebreider te onderwerpen aan een bijkomend antropologisch onderzoek.

elkaar afstemmen. En dit voornamelijk door het huidige gebrek aan rechtstreekse wetenschappelijke bewijsvoering. We zitten met een duidelijke onverenigbaarheid tussen de Vita en de hedendaagse resultaten die voortvloeien uit de diverse <sup>14</sup>C-onderzoeken.

Er is dus nog extra wetenschappelijk onderzoek nodig om een definitieve uitspraak te formuleren over de exacte ouderdom van de eerste Merovingische kerk en vervolgens ook de bepaling van de periode waarin de heilige Harlindis en de heilige Relindis effectief in Aldeneik geleefd hebben. De tijdspanne waarnaar we momenteel kijken is alvast verbreed naar medio zevende eeuw – medio achtste eeuw.

Een tweede onderzoeksvraag richtte zich op de Karolingische periode. Naast de ligging, vorm en grootte van de kerk richten we ons ook op resten die informatie kunnen bieden over een mogelijke verwoesting van deze kerk, zogenaamd door de Noormannen in 881. Kunnen de archeologische vondsten dit bevestigen?

De Karolingische kerk blijft zoals vooropgesteld een eenbeukige kerk, maar wel groter dan de schatting van Gust Daniëls, waarbij de apsis gelijk valt met de huidige gotische apsis. Het was een uitdaging om aan de hand van archeologisch onderzoek de in de historische bronnen gesuggereerde verwoesting van deze kerk door de Noormannen aan te tonen. Als er een grote verwoesting zou plaatsgevonden hebben, verwachten we resten van brandsporen en braaksporen. Helaas kon geen enkel archeologisch bewijsstuk aangetroffen worden om de theorie te bevestigen of te ontkennen.

Een laatste onderzoeksvraag richt zich op de romaanse en gotische fase. We kwamen voor het onderzoek tot de merkwaardige vaststelling dat er in de historische overleveringen een uiterst korte periode werd vooropgesteld tussen de bouw van de romaanse kerk en de

gotische westbouw en apsis. Werd de bouw van de romaanse kerk volledig voltooid? Werd de kerk in gebruik genomen voor de gotische verbouwingen?

De grootste ontdekking is de functionaliteit en plaatsing van de romaanse en gotische kerk in de tijd. De theorie van een twaalfde-eeuwse romaanse kerk kunnen we officieel verwerpen, waardoor een verbouwing van de kerk in de dertiende eeuw meer waarschijnlijk is. Dankzij meerdere <sup>14</sup>C-dateringen kunnen we de bouw van de romaanse kerk in de elfde eeuw plaatsen. Deze kerk heeft volledig zelfstandig gefunctioneerd, zelfs tijdens de gotische verbouwing in de dertiende eeuw. De aangetroffen klokkenoven en smeltoven duiden aan dat de romaanse kerk een eigen klokkentoren heeft gehad, die vermoedelijk pas afgebroken is na de ingebruikname van de gotische westbouw. Ook de aanwezigheid van drie romaanse apsissen bevestigen het volwaardige gebruik van de kerk. De verbouwingen aan de romaanse kerk, zoals de zijingang en de extra verbindingen, tijdens de gotische aanbouw van het koor en het westwerk wijzen op het doorlopend gebruik van de kerk.

We kunnen afronden met de vaststelling dat voor de geschiedenis van de Sint-Annakerk van Aldeneik het archeologisch onderzoek een belangrijke aanvulling is voor de bestaande historische stellingen. Enkele duidelijke verschuivingen in de tijdspanne van meerdere bouwfases die een nieuwe blik werpen op het gebruik van de kerk door de tijd heen. Toch blijven er nog vele open vragen die via aanvullende onderzoekstrajecten kunnen gestaafd worden. Maar ook de connectie met de andere munsterkerken in de omgeving kan in bredere zin herbekeken worden.

De 'legende' over de twee Maastrandse heiligen Harlindis en Relindis kan dus nog een poosje blijven voortleven ...

## Literatuur

- Maaseik, Archief Stadhuis Maaseik Inventaris Kerkbestuur, nr. 171.
- Maaseik, Archief Kerkfabriek van Sint-Catharina, nr. 154.
- Anon, *Historie van het Leuen der heyliger maechden Harlindis ende Relindis, vvt de legende int cortste ende ghetrouvelijckste ouergesteld*, Luyck, Christiaen Ouyverx, 1596.
- Boonen, 1997: M. Boonen, *Van twee Heilige Jofferen - twee eeuwen Harlindis en Relindisviering*, Maaseik 1997.
- Brepohl, 1999: E. Brepohl, Theophilus Presbyter und das mittelalterliche Kunsthandwerk, Band 2, in: *Goldsmiedekunst*, band 2, Böhlau 1999.
- Budny, 1985: M. Budny en D. Tweddle, The Early Medieval Textiles at Maaseik, Belgium, in: *The Antiquaries Journal* 65, 1985, 353-389.
- Clapham, 1936: A.W. Clapham, *Romanesque Architecture in Western Europe*, Oxford 1936.
- Coenen, 1922: J. Coenen, De Schat van Maaseik, in: *De Drie Munsters Der Maasgouw*, Maastricht 1922, 58-71.
- Coppens, 1994: C. Coppens, A. Derolez en H. Heymans, *Codex Eyckensis, An Insular Gospel Book From the Abbey of Aldeneik*, Antwerpen 1994.
- Duflou, 2012: E. Duflou en G. De Nutte, *Oost-West, Thuis Best ?, Het goddelijke en alledaagse Maasland in de 7de-10de eeuw*, Maaseik 2012.
- Daniëls, 1975: G. Daniëls en W. Sangers, *Aldeneik Architectuur en Historie*, Beek 1975.
- Dauven, 2009-2011: E. Dauven, *Physical anthropological research and a critical reflection on the methods for age determination based on dental attrition. Two case studies from Antwerp and Aldeneik*, 2 vol., onuitgegeven thesis Vrije Universiteit Brussel, Brussel 2009-2011.
- Dierkens 1978: A. Dierkens, A., *L'Abbaye d'Aldeneik au IXe siècle. XLIVe session congrès de Huy 18-22 août 1976, Annalen deel 1 Federatie van kringen voor oudheidkunde en geschiedenis vzw*, Tiel 1978.
- Dierkens, 1979: A. Dierkens, *Les origines de l'abbaye d'Aldeneik (Première moitié du VIIIe siècle), Le Moyen Age 3-4*, Brussel 1979.
- Esther, 1992: J.-P. Esther en G. Beckaert, *Architectuurgids, Romaans in België*, Antwerpen 1992.
- Gielen, 1971: J. Gielen, 'Promenade à l'église romane d'Alden-Eyck Les Maeseyck', in: *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 2<sup>e</sup> série, tome III, 2<sup>e</sup> livraison Luik 1871.
- Hendrickx, 1963: M. Hendrickx en W. Sangers, De kerkschat van de Sint-Catharinakerk te Maaseik, in: *Limburgs Kunstpatrimonium I*, Hasselt 1963, 33-35.
- Hendrickx, 1985: M. Hendrickx, R. Janssen en W. Sangers, Aldeneik in oude Afbeeldingen, in: *Maaslandse Sprokkelingen, Nova Series VIII nr. 2-3*, Dilsen 1985, 1-40.
- Henschenius, 1668: G. Henschenius en D. Papebrochio, De Sanctis Virginibus Herlinde et Reinvla sev Renilde Abbatissis Masaci in Belgio, in: *Acta Sanctorum Martii*, Tomus III, Antverpiæ 1668, 385-392.
- Heymans, 1988: H. Heymans. Historische nota restauratiedossier 1829-1945 (1988): <http://www.kerkaldeneik.be/PDF/Restoratiedossier%201829-1945.pdf>
- König, 2008: S. König, Eine Gussanlage des 13. Jahrhunderts aus der Stadtwüstung Nienover im Solling, in: *Archäologie und mittelalterliches Handwerk – eine Standortbestimmung*, Nienover 2008, 129-138.
- Lemaire, 1954: R. Lemaire, *De Romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Leuven 1954.
- Lester-Makin, 2020: A. Lester-Makin, *The lost art of the Anglo-Saxon world, The sacred and secular power of embroidery*, Oxford 2020.
- Ludwig, 2003: T. Ludwig, *Einhard's-Basilika Michelstadt-Steinbach*, Regensburg 2003.

- Mersch, 1988: G. Mersch, Historische nota restauratiedossier ca. 720-1800 (1988): <https://www.kerkaldeneik.be/PDF/Historische%20nota%20720-1800.pdf>.
- Neskens, 2011: A. Neskens, Klokkenoven te Aldeneik, in: *De Maaseikenaar*, Maaseik 2011, 77-79.
- Rodwell, 1981: W. Rodwell, *The archaeology of the English church, the study of historic churches and churchyards*, Londen 1981.
- Rodwell, 1977: W. Rodwell, *Historic Churches, a wastin gasset*, Londen 1977.
- Schaeapkens, 1861: A. Schaeapkens, *L'église d'Eyck, dans le Limburg*, Brussel 1861.
- Schaeapkens, 1861: A. Schaeapkens, *Messenger des sciences historiques, ou Archives des arts et de la bibliographie de Belgique*, Gent 1861, 133-137.
- Schoolmeesters, 1871: E.H. Emile Schoolmeesters, *Levensschets der h. h. Maagden en Abdissen: Harlindis en Renildis*, Luik 1871.
- Timmers, 1965: J.J.M. Timmers, *Atlas van het Romaans*, Amsterdam 1965.
- Timmers, 1980: J.J.M. Timmers, *De kunst van het Maasland II*, Assen 1980.
- Theiss, 2015: A. Theiss, Eine Glockengussanlage vom Gelände der Elisabethkirche in Marburg, Untersuchungen zur mittelalterlichen Glockengiessertechnik, in: *Forschungen des Instituts Für Archäologie, Denkmalkunde und Kunstgeschichte 1*, Bamberg 2015.
- Van Rechem, 2003: H. Van Rechem, *Restauratie O.L.V.-geboorte basiliek Tongeren*, Tongeren 2003.
- Van Strydonck, 2018: M. Van Strydonck, M. Boudin, K. Houbey, C. Polet, F. Van Cleven en A. Neskens, The veneration of Harlindis and Relindis and the enigmatic content of their relic shrines. A story about ashes, bones, textile, needles, ivory and 'unexpected' substances, in: *Relics @ the Lab. An Analytical Approach to the Study of Relics*, Leuven 2018, 267-316.
- Weiler, 1989: A.G. Weiler, *Willibrords missie. Christendom en cultuur in de 7de en 8ste eeuw*, Nijmegen 1989.

ABSTRACT

---

## **Church of Saint Anne in Aldeneik**

### Historical information and archeological facts

**T**he Maasland embraces the beautiful valley of the river Meuse. It is in this region that Aldeneik is situated on the left side of the river Meuse, just on the border with the Dutch province of Limburg. Aldeneik or as they say ‘Oude Eycke’ is founded before the current city of Maaseik of ‘Nieuwe Eycke’.

Historical sources assign the origin of Aldeneik to the construction of a Christian church for the two holy sisters Harlindis and Relindis in the early eighth century. The confrontation of historical sources with archaeological research in 2008 offers a new insight into the construction history of the current Saint Anna’s church in Aldeneik. The most striking novelties are the lack of finds related to the wooden Merovingian church. Nevertheless, the research done on the relics in 2016 raises the possibility of starting the Merovingian phase as early as the 7th century. The greatest attention is devoted to the evidence that the Romanesque church can be dated earlier, back to the 11th century instead of the earlier proposed 12th century. It goes even further. Archaeological research showed that the Romanesque church was still in use after the completion of the Gothic renovations.